

Stanisław Krawczyk

Uniwersytet Warszawski, Polska

Socjologia literatury fantastycznej w polskim i anglosaskim obiegu akademickim

An extended English abstract of the paper is available at the end of this document.

Niniejszy plik zawiera pierwszą wersję tekstu, który w kwietniu 2015 roku został przyjęty do druku. Nie obejmuje ona późniejszych poprawek redakcyjnych. W finalnej postaci tekst zostanie opublikowany jako rozdział w książce z serii „POPkultura-POPliteratura”.

Słowa kluczowe: fantastyka, literatura fantastyczna, literatura popularna, przegląd, socjologia literatury

Keywords: the fantastic, fantastic literature, popular literature, review, sociology of literature

1. Wprowadzenie

Społeczny kontekst prozy fantastycznej¹ rzadko bywa przedmiotem badań (zwłaszcza takich, które odnosiłyby się do teorii socjologicznej). Niniejszy tekst przybliży treść polskich i anglosaskich – zwłaszcza amerykańskich – prac naukowych z tej dziedziny. Nie jest to pełen przegląd dostępnej literatury przedmiotu, skoro jednak odniesienia do niej są zasadniczo nieobecne w polskim obiegu literaturoznawczych badań nad fantastyką, użyteczne wydaje się również takie opracowanie.

Tekst rozpoczyna się od zwięzłego przedstawienia tradycji i stanu badań socjologiczno-literackich w naszym kraju. Następnie główna część pracy prezentuje

¹ Wyrażenia „proza fantastyczna” i „literatura fantastyczna” będą tu stosowane zamiennie, ponieważ rola poezji i dramatu we współczesnej fantastyce jest marginalna.

wybrane prace polsko- i angielskojęzyczne dotyczące społecznego wymiaru fantastyki. Większość opisanych tutaj tekstów wykorzystuje – w węższym lub szerszym zakresie – metody bądź koncepcje socjologiczne, lecz przytoczone zostały również inne pożyteczne publikacje. W zakończeniu omawiane są generalne prawidłowości zauważone w przywołanych pracach.

2. Socjologia literatury

Rodzime badania społecznych aspektów twórczości literackiej mają długą tradycję, sięgającą czasów międzywojennych². Mimo to socjologia literatury w naszym kraju nigdy nie zyskała instytucjonalnego statusu subdyscypliny budowanego przez liczne publikacje, konferencje czy też kursy uniwersyteckie. Najbliższa tego była w okresie, który rozpoczął się pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku, a zakończył – na początku lat osiemdziesiątych. W Instytucie Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk zajmowano się wówczas komunikacją literacką, poruszając również zagadnienia socjologiczne. Badania takie prowadzili między innymi Michał Głowiński, Ryszard Handke, Janusz Lalewicz i Janusz Sławiński. Trzeba tu również wspomnieć o pracach Stefana Żółkiewskiego poświęconych rodzimej kulturze literackiej. Ponadto w antologiach i czasopismach drukowano przekłady tekstów z dziedziny socjologii literatury (autorstwa Roberta Escarpita, Luciena Goldmanna, Hansa Roberta Jaussa, Györgyego Lukácsa, Jeana-Paula Sartre’a, Raymonda Williama i innych), tłumaczono całe książki (Umberto Eca, Escarpita, Lukácsa...), a polskim socjologom zdarzało się uczestniczyć w konferencjach polonistycznych oraz publikować artykuły w literaturoznawczych periodykach (można tu podać nazwiska Zbigniewa Bokszańskiego, Antoniny Kłoskowskiej, Alicji Rokuszewskiej-Pawełek i Bogusława Sułkowskiego). Prac o literaturze nie brakowało również w obiegu ściśle socjologicznym – oprócz wspomnianych już uczonych pisali je na przykład Maria Roguszka i Andrzej Siciński.

Po ustaniu tego ruchu polska socjologia literatury nigdy już nie zdobyła sobie porównywalnej pozycji. Zapewne w rozwinięciu badań lat siedemdziesiątych przeszkodziły utrudnienia i represje związane z ogłoszeniem stanu wojennego, a po wydarzeniach 1989 roku (oraz spowodowanych nimi zmianach w społecznym funkcjonowaniu tekstów literackich) sami socjolodzy jedynie okazjonalnie zajmowali się literaturą. Ich uwagę skupiły odmienne

² J.S. Bystróż, *Publiczność literacka*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2006 (I wydanie w roku 1938).

zagadnienia, związane między innymi z dokonującą się właśnie transformacją. Ogólniej mówiąc, w całym ostatnim trzydziestoleciu osłabła (choć nie zanikła) tradycja polskiej socjologii kulturalistycznej, tworzona dawniej przez takich autorów jak Florian Znaniecki, Józef Chałasiński, Stanisław Ossowski i Antonina Kłoskowska.

Inaczej było na gruncie wiedzy o literaturze. Tam w okresie Trzeciej Rzeczypospolitej zaszedł proces podobny do tego, który na przykładzie świata anglosaskiego ukazał James F. English. Wyraźnie wzrosło zainteresowanie społecznym wymiarem tekstów literackich, przez co „[n]ie było [już] raczej potrzeby wyróżniać osobnej szkoły bądź podejścia przy użyciu nazwy «socjologia literatury» – przecież tak wielu literaturoznawców było teraz, w tym bardzo podstawowym znaczeniu odnośnego terminu, socjologami literatury”³. Ilustracją tego zjawiska może być narastająca liczba prac dotyczących literackiego reprezentowania płci.

Wydaje się natomiast, że w polskim literaturoznawstwie nie wykorzystano rosnących możliwości kontaktu z socjologią światową, w szczególności anglosaską. Poza Pierre’em Bourdieu (zmarłym kilkanaście lat temu) niełatwo wskazać znanych współczesnych socjologów literatury, którzy byliby przekładani na nasz język albo przynajmniej chętnie cytowani w rodzimym obiegu literaturoznawczym. Wcale lub prawie wcale nie tłumaczono dotąd ważnych artykułów lub książek Pascale Casanovy, Wendy Griswold i Franca Morettiego⁴, nie mówiąc o nieco mniej istotnych pracach Richarda H. Broadheada, Johna Guillory’ego bądź Petera D. McDonalda⁵. A wybór ten celowo skupia się na tekstach co najmniej kilkuletnich, pomijając nowsze publikacje – Clayтона Childressa, Matthew Philpotts’a, Teda Striphasa lub Johna B. Thompsona⁶ – na których przełożenie lub przyswojenie było mniej czasu.

³ J. English, *Everywhere and Nowhere: The Sociology of Literature After “the Sociology of Literature”*, „New Literary History” 2010, t. 41, nr 2, s. viii.

⁴ Między innymi: P. Casanova, *The World Republic of Letters*, Harvard University Press 2007; W. Griswold, *American Character and the American Novel: An Expansion of Reflection Theory in the Sociology of Literature*, „American Journal of Sociology” 1981, t. 86, nr 4, s. 740–765; W. Griswold, *Recent Moves in the Sociology of Literature*, „Annual Review of Sociology” 1993, t. 19, s. 455–467; F. Moretti, *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*, Verso Books 2007 (I wydanie w roku 2005). Polskie przekłady kilku tekstów o literaturze światowej, z uwzględnieniem prac Casanovy i Morettiego, zamieszczono w niedawnym wydaniu „Tekstów Drugich” (nr 4/2014).

⁵ R.H. Broadhead, *Cultures of Letters: Scenes of Reading and Writing in Nineteenth-Century America*, University of Chicago Press 1995; J. Guillory, *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*, University of Chicago Press 1995; P.D. McDonald, *British Literary Culture and Publishing Practice, 1880-1914*, Cambridge University Press, 2002.

⁶ Dla przykładu: M. Philpotts, *Through Thick and Thin: On the Typology and Agency of Literary Journals*, „The International Journal of the Book” 2010, t. 7, nr 4, s. 55–64; M. Philpotts, S. Parker, *Sinn und Form. The Anatomy of a Literary Journal*, Walter de Gruyter, Berlin – New York 2009; T. Striphas, *The Late Age of Print: Everyday Book Culture from Consumerism to Control*, Columbia University Press 2011; J.B. Thompson,

Tych spostrzeżeń nie należy traktować jako przejawu myślenia kolonialnego. Zagraniczne badania nie są immanentnie lepsze od polskich. Wszelako w warunkach nikłego zainteresowania literaturą w krajowej socjologii dobrze jest sięgać do tekstów obcych, jeśli pragniemy pozostawać w dialogu z aktualną teorią społeczną. Jedno z jej zagadnień zobrazować można na przykładzie rozróżnienia na socjologię kultury i socjologię kulturową. Rozgraniczenie takie proponują między innymi Jeffrey C. Alexander i Philip Smith, naukowcy pracujący obecnie w Ośrodku Socjologii Kulturowej (*Center for Cultural Sociology*) na Uniwersytecie w Yale⁷. Według tych wpływowych badaczy mówienie o „socjologii kultury” sugeruje, że kultura stanowi zmienną zależną, odzwierciedlającą oddziaływanie zmiennych struktury społecznej: rasy, klasy, płci itd. Natomiast sformułowanie „socjologia kulturowa” implikuje, iż kultura jest ukształtowana w zgodzie z własnymi, autonomicznymi prawidłami, a także posiada samodzielną siłę sprawczą. Przyjmując tę drugą koncepcję, autorzy stwierdzają, że w badaniach powinno się najpierw rekonstruować wewnętrzną strukturę tekstu kulturowego, a dopiero potem badać jego związki ze zjawiskami społecznymi. Alexander i Smith powiadają przy tym, iż taki punkt widzenia „pozwała na przeniesienie do nauk społecznych dobrze rozwiniętych zasobów pojęciowych nauk o literaturze”⁸.

W tym miejscu trzeba jeszcze uzupełnić minorowe obserwacje dotyczące nikłego zainteresowania twórczością literacką wśród polskich socjologów. W ostatnich latach pojawiło się bowiem kilka ściśle socjologicznych publikacji na temat literatury⁹. Czas pokaże, czy jest to początek szerszego trendu.

Merchants of Culture: The Publishing Business in the Twenty-First Century, Plume 2012 (I wydanie w roku 2010).

⁷ J.C. Alexander, P. Smith, *Mocny program socjologii kulturowej*, [w:] J.C. Alexander, *Znaczenia społeczne. Studia z socjologii kulturowej*, przeł. S. Burdziej, J. Gądecki, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2010, s. 99–116. Ten programowy tekst jest również dostępny w oryginalnej postaci w witrynie Ośrodka Socjologii Kulturowej: <http://ccs.research.yale.edu/about/strong-program/> (data dostępu: 28.11.2014). O socjologii kulturowej pisze także Elżbieta Hałas: *Socjologia kulturowa: tradycja i nowe perspektywy*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2009, t. 45, nr 2, s. 195–205.

⁸ J.C. Alexander, P. Smith, *op. cit.*, s. 102. Spośród innych ważnych prac wyróżnić można artykuł Wendy Griswold obrazujący ogólniejsze zagadnienia metodologiczne przy użyciu przykładu literackiego: W. Griswold, *A Methodological Framework for the Sociology of Culture*, „Sociological Methodology” 1987, t. 17, s. 1–35.

⁹ P. Ćwikła, *Socjologia w literaturze. Casus „Wojny Końca Świata” Mario Vargasa Llosy*, „Studia Socjologiczne” 2012, t. 52, nr 2, s. 47–80; G. Jankowicz, P. Marecki, A. Pałęcka, J. Sowa, T. Warczok, *Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre’a Bourdieu. Raport z badań*, Korporacja Ha!art, Kraków 2014; K. Łęcki, *Inny zapis. „Sekretny dziennik” pisarza jako przedmiot badań socjologicznych. Na przykładzie „Dzienników” Stefana Kisielewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012; L. Stetkiewicz, *Kulturowi wszystkożercy sięgają po książkę. Czytelnicтво ludyczne jako forma uczestnictwa w kulturze literackiej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2011. Pracą z pogranicza socjologii oraz wiedzy o literaturze jest książka Marcina Rychlewskiego: *Książka jako towar – książka jako znak. Studia z socjologii literatury*, Wydawnictwo Katedra, Gdańsk 2013.

Zagadnienia omówione w tej części pracy nie wiążą się z samą prozą fantastyczną, lecz z szerszej rozumianą literaturą. Jest to jednak istotny kontekst dla socjologicznie zorientowanych badań literackiej fantastyki. Dzięki jego uwzględnieniu można nie tylko budować empiryczną wiedzę o społeczeństwie i osadzonej w nim literaturze, ale też odnosić się do bieżącego stanu debat teoretycznych.

3. Socjologia fantastyki literackiej

Z metod literaturoznawczych w badaniu prozy fantastycznej korzystało wielu badaczy, również polskich. Wystarczającą ilustracją są nazwiska autorów książek o krajowej fantastyce literackiej: Leszek Będkowski, Katarzyna Bocian, Henryk Dubowik, Ryszard Handke, Katarzyna Kaczor, Mariusz Leś, Adam Mazurkiewicz, Rafał Nawrocki, Andrzej Niewiadowski, Ksenia Olkusz, Mateusz Poradecki, Adam Regiewicz, Magdalena Roszczyńska, Antoni Smuszkiewicz, Andrzej Stoff, Małgorzata Tkacz, Maciej Wróblewski i Elżbieta Żukowska (spis ten z pewnością jest niepełny). Znacznie rzadziej jednak analizowano społeczny kontekst literatury fantastycznej, szczególnie za pomocą narzędzi socjologicznych. Poniższy przegląd prezentuje niektóre z przydatnych tutaj prac powstałych w języku polskim i angielskim. W tym drugim wypadku reprezentowane są przede wszystkim publikacje wydane w Stanach Zjednoczonych Ameryki.

3.1. Prace polskie

Klasykiem polskiej refleksji nad społecznymi światami fantastyki – refleksji nieakademickiej, lecz wpływowej – jest Stanisław Lem. W *Fantastyce i futurologii* zamieścił on rozdział *Socjologia science fiction*, wołając w nim gromko: „Socjologia Science Fiction jest to obraz takiego zniewolenia komercyjnego, jakiego nie zaznało zbyt wiele innych rodzajów pisarstwa”¹⁰. Zjadliwość i stanowczość Lema wydają się cennym przypomnieniem dla dzisiejszych badaczy. Jeśli zajmujemy się socjologią prozy fantastycznej, prawdopodobnie sami chętnie czytamy pewne odmiany tej twórczości, a ponadto jesteśmy – lub byliśmy – w jakiś sposób związani z jej środowiskiem społecznym. Może to skłaniać do koncentracji na tych komponentach badanego świata, które sami oceniamy przychylnie, oraz do zaniżania

¹⁰ Stanisław Lem, *Fantastyka i futurologia*, Interart, Warszawa 1996, t. I, s. 439.

wagi niepokojących nas zjawisk. Na przykład Henry Jenkins, pisząc wydaną w 1992 roku książkę *Textual Poachers*, postanowił zaakcentować korzystne cechy działalności fanów, gdyż „akademicki dyskurs na temat fandomu był [wówczas] głównie negatywny. [...] Podniesienie kwestii negatywnych [...] miałyby [...] niszczący wpływ na tworzenie dialogu, który każe nam powtórnie przemyśleć, czym jest fandom”¹¹. Jakkolwiek całkowita bezstronność badawcza to stan niedosięgły (jeśli nie wręcz niepożądany), lektura Lemowskich zarzutów może zabezpieczać przed nadmiernym optymizmem. Zresztą na pewne uwagi krytyczne pod adresem anglosaskich rynków książkowych – pod pewnymi względami zbliżonych do polskiego – pozwolił też sobie wspomniany już wcześniej John B. Thompson, nad wyraz oględny w ocenach angielski socjolog¹².

Jeśli przyjrzymy się obiegowi polskiej socjologii jako dyscypliny naukowej, analizy społecznych aspektów fantastyki odnajdziemy jedynie u Piotra Siuda. Ósmy rozdział jego książki *Kultury prosumpcji*¹³, prezentując polskich wielbicieli tego typu twórczości, skupia się na cechach, które odróżniają ich od fanów zamieszkałych w Stanach Zjednoczonych (ci ostatni stanowią grupę najczęściej badaną w ramach *fan studies*). Szczególnym przedmiotem zainteresowania autora są osoby czytające *fan fiction* – fikcję fanowską, amatorskie przeróbki tekstów z obiegu oficjalnego. Siuda rozpatruje również aktywność polskich fanów lat osiemdziesiątych XX wieku, uznając niektóre prelekcje konwentowe, klubowe tłumaczenia zachodnich powieści oraz seanse niedostępnych filmów za działania polityczne – przykłady oporu przeciw państwowemu monopolowi na formalne rozpowszechnianie zagranicznych utworów rozrywkowych. Zagadnienie oporu porusza także inna, anglojęzyczna praca tego samego autora¹⁴.

Dodatkowo w artykule z 2010 roku¹⁵ Piotr Siuda polemizuje z obecnym w części starszych publikacji postrzeganiem fantastyki audiowizualnej jako banalnej i prymitywnie widowiskowej – w opozycji do poważnej literatury fantastycznej, świadomej własnego

¹¹ H. Jenkins, *Interview with Henry Jenkins*, w: red. T. Harrison, S. Projansky, K.A. Ono, E.R. Helford, *Enterprise Zones: Critical Positions on 'Star Trek'*, Westview, Oxford 1996, cyt. za: M. Hills, *Fan Cultures*, Routledge, London – New York 2002, s. 10. Fragmenty tekstów anglojęzycznych cytowane są w przekładzie własnym.

¹² J.B. Thompson, *op. cit.*, s. 377–402.

¹³ P. Siuda, *Kultury prosumpcji. O niemożności powstania globalnych i ponadpaństwowych społeczności fanów*, Instytut Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 201–236.

¹⁴ P. Siuda, *In Pursuit of Pop Culture: Reception of Pop Culture in the People's Republic of Poland as Opposition to the Political System – Example of the Science Fiction Fandom*, „European Journal of Cultural Studies” 2014, t. 17, nr 2, s. 187–208.

¹⁵ P. Siuda, *Cierpliwość fana fantastyki. O tym, czy fan to marionetka, czy partyzant*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010 t. 54, nr 2, s. 75–91.

statusu estetycznego. Według badacza ujęcie takie wiąże się z niechętnym, patologizującym wręcz postrzeganiem miłośników filmów bądź seriali fantastycznych oraz traktowaniem działalności tych osób jako bezwolnego konsumeryzmu. Tymczasem fani mają ograniczoną cierpliwość, a gdy ta się wyczerpuje, zaczynają odrzucać kiczowate czy manipulatorskie aspekty stosownych utworów, a pozostałe elementy – przetwarzać na własny sposób. Zgodnie z tym punktem widzenia niewłaściwa jest próba wyróżniania literatury jako tej dziedziny fantastyki, która miałaby zachęcać do refleksji i krytyki w większym stopniu niż przekazy audiowizualne.

Interesujące spostrzeżenia socjologiczne zawiera przekładoznawcza rozprawa Doroty Gutfeld¹⁶. Drugi rozdział pracy przedstawia losy literackich gatunków *science fiction* i *fantasy* w naszym kraju, akcentując zależność odpowiednich odmian rodzimej prozy od dominującej twórczości anglosaskiej. Autorka opisuje proces zapożyczania nazw gatunkowych, anglicyzację fikcyjnej onomastyki, amerykańskie inspiracje dla rozwoju instytucji fanowskich, a także prestiż, jakim cieszyła się anglojęzyczna fantastyka w latach osiemdziesiątych wśród polskich czytelników. Oprócz tego rozdział podkreśla skalę dominacji przekładów z języka angielskiego na krajowym rynku fantastyki po 1989 roku, wskazując również rozmaite reakcje na ten stan rzeczy. Kwestie te obrazują istotny także dla socjologii problem powiązań między literaturami peryferyjnymi (albo półperyferyjnymi) a centralnymi, w ostatnich kilkunastu latach zgłębiany przez badaczy literatury światowej.

Warto też wspomnieć o czekającym na publikację tekście historycznym Aleksandry Wierzchowskiej pt. *Literacka subkultura? Polski fandom w latach osiemdziesiątych*¹⁷. Opracowanie to przedstawia wiele składników życia fanowskiego po 1975 roku: zrzeszenia o zasięgu krajowym (Ogólnopolski Klub Miłośników Fantastyki i Science Fiction, Polskie Stowarzyszenie Miłośników Fantastyki), kluby fantastyki, konwenty, nagrody literackie, fanzyny. Autorka omawia też „Fantastykę” jako pierwsze oficjalnie funkcjonujące czasopismo poświęcone wyłącznie twórczości fantastycznej. Obszerny i obficie opatrzony źródłami rozdział stanowi nieocenione źródło wiedzy dla wszystkich osób – w tym socjologów – zainteresowanych pierwszym okresem istnienia polskiego fandomu. Skądinąd źródłem takim mogą być również zbiory dawnych tekstów krytycznych i publicystycznych autorstwa

¹⁶ D. Gutfeld, *Elementy kulturowe w angielsko-polskich przekładach science fiction i fantasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012, zwłaszcza s. 19–41.

¹⁷ Dziękuję autorce za przekazanie tekstu oraz zgodę na jego wykorzystanie.

rodzimy pisarzy i redaktorów¹⁸, tudzież inne materiały nieakademickie, jednak ich przegląd byłby już zadaniem dla innej pracy.

3.2. Prace w języku angielskim

W latach 1945–1953 w magazynie „Fantasy Commentator” zamieszczano teksty Sama Moskowitza o fanowskich społecznościach lat trzydziestych w USA. Prace te wydano potem w postaci druku zwartego¹⁹. Książka Moskowitza stanowi jeden z wielu przykładów publikacji opisujących dzieje amerykańskiego fandomu *science fiction* (jego najwybitniejszym żyjącym historykiem jest zapewne Mike Ashley). Nie ma ona charakteru naukowego – między innymi brakuje w niej dokumentacji źródłowej – lecz z uwagi na żywy język oraz liczne opisy fanowskich konfliktów pozostaje zajmującą lekturą. Co więcej, może być inspiracją dla badań porównawczych, pokazujących na przykład podobieństwa (ale też różnice) we wczesnej amatorskiej działalności czytelników polskich i amerykańskich. Ciekawe zdaje się choćby to, że w obu wypadkach niebagatelną rolę w integrowaniu środowiska i formowaniu jego świadomości literackiej odegrały magazyny fanowskie – fanzyny.

Niedawna książka Andrew Milnera *Locating Science Fiction* umieszcza prozę fantastycznonaukową w rozległym polu kulturowym obejmującym „bardzo szeroki zakres form, od powieści oraz opowiadań do tekstów pulpowych i komiksów, od cykli radiowych i seriali telewizyjnych aż po dramaty i filmy”²⁰. Cały rozdział pracy przeznaczają Milner na przykład na omówienie roli radia. Syntetycznym przedstawieniem badań uczonego są dwa rysunki nawiązujące do rycin prezentowanych przez Pierre’a Bourdieu, ukazujące położenie wczesnej francuskiej *science fiction* w obrębie pola literackiego Francji pod koniec XIX wieku, a także światowe pole fantastycznonaukowe na początku wieku XXI²¹. Analogiczną mapę, która pokazywałaby miejsce poszczególnych typów twórczości fantastycznej w hierarchiach artystycznego prestiżu oraz zyskowności ekonomicznej, można by sporządzić dla realiów polskich. Teoria pola Bourdieu pozwoliłaby na sprawne ujęcie relacji między różnymi odmianami fantastyki, rozpatrywanymi zarówno pod kątem zróżnicowania

¹⁸ Na przykład: M. Oramus, *Wyposażenie osobiste*, Solaris, Stawiguda 2013; M. Parowski, *Małpy Pana Boga. Słowa*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2011.

¹⁹ S. Moskowitz, *The Immortal Storm. A History of Science Fiction Fandom*, Hyperion Press, Westport, CT 1974 (I wydanie w roku 1954).

²⁰ A. Milner, *Locating Science Fiction*, Liverpool University Press, Liverpool 2012, s. 7.

²¹ *Ibidem*, s. 43 i 45.

estetycznego, jak też rozbieżnego umiejscowienia ich twórców i miłośników w przestrzeni społecznej²².

Książka Gary'ego Westfahla poświęcona narodzinom idei fantastyki naukowej w pismach Hugona Gernsbacka i Johna W. Campbella kładzie niespotykany nacisk na rolę krytyki oraz publicystyki literackiej. Zarzucając stronniczość popularnym ujęciom Briana Aldissa i Darka Suvina, badacz pisze: „aby osiągnąć roboczą zgodę w sprawie prawdziwej natury i historii *science fiction*, trzeba koniecznie włączyć do naszej analizy [...] dzieje [nieakademickiej] krytyki fantastycznonaukowej, przyjmując ten potężny zbiór komentarzy jako podstawową i definiującą część owego gatunku, Postępując tak, oddalamy się od niejasnych i subiektywnych wniosków czytelników i krytyków [akademickich], aby stanąć na twardym gruncie historycznych świadectw mówiących o autorach oraz tym, co na nich wpływało”²³. Westfahl uwzględnia również środowiskowe wypowiedzi o literaturze w przyjmowanej definicji gatunku literackiego, mówiącej o „zbiorze tekstów powiązanych przez wspólne rozumienie danego gatunku, utrwalone we współczesnych mu komentarzach”²⁴. Również dla badań polskiego świata fantastyki kwestia ta ma znaczenie zasadnicze, dotąd bowiem zdecydowanie przeważały w nich analizy samych utworów literackich. Teksty publicystyczne i krytyczne badano rzadko²⁵.

Wypada też wspomnieć o specjalnym numerze pisma „Science Fiction Studies” z listopada 1977 roku [tom 4, numer 3(13)]²⁶. Zawarte tam materiały pozostają użyteczne mimo upływu czasu. Część z nich dotyczy przede wszystkim ogólnie pojmowanej socjologii literatury²⁷, większość jednak koncentruje się na samej fantastyce naukowej.

Cztery artykuły przybliżają świat *science fiction* w Stanach Zjednoczonych. Charles Elkins powiada, że specyficzną funkcją społeczną tekstów fantastycznonaukowych jest „maskowanie istniejących lub alternatywnych hierarchicznych struktur [porządku społecznego], demistyfikowanie ich oraz pokazywanie przejścia między jedną a drugą rolą”.

²² Załączki takiej analizy znaleźć można w przygotowywanej do druku pracy Katarzyny Kaczor pt. *We władzy dyskursów. O polskich definicjach fantasy*. Badaczka wskazuje mianowicie na wyłanianie się w Polsce subpola prozy *fantasy* w obrębie szerszego pola literackiego.

²³ G. Westfahl, *Mechanics of Wonder: The Creation of the Idea of Science Fiction*, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s. 8.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Najnowsze przykłady: T.Z. Majkowski, *W cieniu Białego Drzewa. Powieść fantasy w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013, s. 353–361; K. Kaczor, *op. cit.*

²⁶ Numer jest bezpłatnie dostępny *online* pod adresem <http://www.depauw.edu/sfs/covers/cov13.htm> (data dostępu: 28.11.2014).

²⁷ M. Angenot, *A Select Bibliography of the Sociology of Literature*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3; D. Suvín, *Editorial Introduction*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Treść amerykańskiej *science fiction* traktuje przy tym autor jako wyraz ideologii drobnomieszczaństwa, a typ idealny bohatera SF – jako „połączenie dziewiętnastowiecznego [...] burżuazyjnego filistra oraz dwudziestowiecznego, postindustrialnego, apolitycznego technokraty”²⁸. Albert I. Berger relacjonuje wyniki ankiety wypełnionej przez 282 uczestników trzydziestej pierwszej edycji konwentu Worldcon zorganizowanej w Toronto w 1973 roku. Przytacza również dane demograficzne o miłośnikach fantastyki naukowej zgromadzone przez wcześniejszych badaczy²⁹. A.E. Levin, przyglądając się rozwojowi *science fiction* w języku angielskim, stawia tezę, że „SF jako system literacki może się pojawić tylko wtedy, gdy [...] dana kultura dochodzi do rozpoznania [...] wielości swoich ścieżek ewolucyjnych, gdy uwalnia się od płytkiego teleologizmu [...] tak jak i od koncepcji uznających ludzką kondycję za chaotyczną i niepoznawalną”. Autor stara się również określić funkcje społeczne pełnione przez fantastykę naukową w USA w kolejnych dekadach jej historii³⁰. Natomiast Linda Fleming podkreśla wagę badań amerykańskiej subkultury miłośników *science fiction* dla zrozumienia samej prozy. Badaczka postuluje też, by w dociekaniach socjologicznych brano pod uwagę osoby o różnorodnej sile zaangażowania; nadto proponuje, by oddziaływanie SF na czytelników nie było postrzegane na sposób indywidualistyczny – należy uwzględnić pośredniczącą rolę środowiskowej komunikacji³¹.

Trzy dalsze teksty, będące przekładami fragmentów zachodnioniemieckiej pracy zbiorowej na temat *science fiction*³², przedstawiają położenie fantastyki naukowej w Republice Federalnej Niemiec. Dieter Hasselblatt uważa komercyjny aspekt utowarowionej *science fiction* za istotniejszy od jej oblicza literackiego. Bardzo krytycznie omawia importowane seriale amerykańskie, ograniczenia rynku książkowego, serializację utworów SF, dostosowywanie oryginalnych tekstów do potrzeb różnorodnych adaptacji oraz rolę prozy fantastycznonaukowej jako przykładu umasowionej kultury³³. Wolfgang Jeschke wypowiada się z punktu widzenia wydawcy, podając wiele informacji statystycznych o zachodnioniemieckim rynku *science fiction* i komentując jego stan (przy czym podobnie jak

²⁸ C. Elkins, *An Approach to the Social Functions of American Science Fiction*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

²⁹ A.I. Berger, *SF Fans in Socio-Economic Perspective: Factors in the Social Consciousness of a Genre*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

³⁰ A.E. Levin, *English-Language SF as a Socio-Cultural Phenomenon*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

³¹ L. Fleming, *The American SF Subculture*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

³² *Die triviale Phantasie: Beiträge zur Verwertbarkeit von Science Fiction*, red. J. Weigand, Asgard-Verlag Dr. Werner Hippe KG, Bonn-Bad Godesberg 1976.

³³ D. Hasselblatt, *Reflections from West Germany on the Science-Fiction Market*, przeł. W.B. Fischer, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Hasselblatt odwołuje się do Lema)³⁴. Wreszcie Rudolf Stefen pisze o prawnym zakazie reklamowania, sprzedawania i przekazywania brutalnych treści osobom niepełnoletnim, kładąc nacisk na postępowanie stosownych władz w sprawach związanych z fantastyką naukową³⁵.

4. Zakończenie

Dokonując pewnego uproszczenia, można przydzielić przytoczone prace o literackiej fantastyce do kilku kategorii tematycznych. Ich poniższa lista została uporządkowana – w przybliżeniu – według stopnia uwzględniania świata społecznego zewnętrznego wobec prozy fantastycznej (w punkcie pierwszym i drugim stanowi on kluczowy kontekst, w punkcie piątym i szóstym właściwie nie jest rozpatrywany):

1. Związek treści utworów literackich z porządkiem społecznym (Elkins, Levin).
2. Hierarchiczne relacje między literaturami różnych języków (Gutfeld).
3. Kapitalistyczny rynek wydawniczy (Hasselblatt, Jeschke, Lem).
4. Związek prozy z krytyką, publicystyką oraz mediami nieliterackimi (Milner, Westfahl).
5. Współdziałanie i konflikty w ramach subkultury fanowskiej (Flemming, Moskowitz, Siuda, Wierzchowska).
6. Socjodemograficzne właściwości czytelników fantastyki (Berger).

Chociaż wybór tekstów w niniejszej pracy jest ograniczony, dostrzeżone w nich tendencje zdają się znamienne. Jak pokazuje sporządzone zestawienie, istnieje wiele sposobności do uprawiania socjologii literatury – w tym socjologii prozy fantastycznej – bez analizowania samych tekstów. Tego rodzaju badania są niewątpliwie przydatne, a ich względna częstość prawdopodobnie wynika z możliwości zastosowania standardowych metod nauk społecznych, od ankiety po analizę danych dokumentarnych. Trudno wszakże oddać sprawiedliwość tekstom literackim, pomijając ich treść. Ciągłe rozwijanie metod badawczych umożliwiających jej uwzględnienie jest przypuszczalnie najważniejszym zadaniem socjologii literatury, w tym również socjologii prozy fantastycznej.

³⁴ W. Jeschke, 'SF: A Publisher's View', przeł. P. Bruck, D. Suvin, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

³⁵ R. Stefen, *Violence in SF, and Censorship in West Germany*, przeł. G. Hildebrand, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Pozostaje pytanie o specyfikę analiz społecznego wymiaru literackiej fantastyki. Na czym może zasadzać się ich wyjątkowość na tle szerszych badań socjologiczno-literackich? Tutaj najbardziej oczywista wydaje się odpowiedź literaturoznawcza, wskazująca na szczególny charakter utworów fantastycznych (przede wszystkim na poziomie światów przedstawionych). Ograniczanie się do takiej reakcji byłoby jednak zbyt pospieszne. Istotny może być też sposób organizowania się fanów, skutkujący bogatym oddolnym życiem literackim oraz zmieszaniem ról amatorskich i profesjonalnych.

Lecz tutaj także ukryta jest pułapka: w pracach poświęconych prozie fantastycznej niemalże rutynowo mówi się o unikatowości jej czytelników, nie przeprowadzając żadnych systematycznych porównań pomiędzy nimi a zwolennikami innych odmian popularnej twórczości. Tymczasem na przykład osoby zainteresowane romansami mają do dyspozycji wiele konwentów (przynajmniej w USA), a co więcej, pozostają nadzwyczaj aktywne, gdy chodzi o pisanie i czytanie fikcji fanowskiej. Dlatego w długoterminowej perspektywie socjologia prozy fantastycznej nie może się obyć nie tylko bez socjologii literatury, ale również bez socjologii literatury popularnej.

Bibliografia

Alexander, J.C., Smith, P., *Mocny program socjologii kulturowej*, [w:] J.C. Alexander, *Znaczenia społeczne. Studia z socjologii kulturowej*, przeł. S. Burdziej, J. Gądecki, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków 2010, s. 99–116.

Angenot, M., *A Select Bibliography of the Sociology of Literature*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Berger, A.I., *SF Fans in Socio-Economic Perspective: Factors in the Social Consciousness of a Genre*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Brodhead, R.H., *Cultures of Letters: Scenes of Reading and Writing in Nineteenth-Century America*, University of Chicago Press 1995.

Bystroń, J.S., *Publiczność literacka*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2006 (I wydanie w roku 1938).

- Casanova, P., *The World Republic of Letters*, Harvard University Press 2007; W. Griswold, *American Character and the American Novel: An Expansion of Reflection Theory in the Sociology of Literature*, „American Journal of Sociology” 1981, t. 86, nr 4, s. 740–765.
- Ćwikła, P., *Socjologia w literaturze. Casus „Wojny Końca Świata” Mario Vargasa Llosy*, „Studia Socjologiczne” 2012, t. 52, nr 2, s. 47–80.
- Die triviale Phantasie: Beiträge zur Verwertbarkeit von Science Fiction*, red. J. Weigand, Asgard-Verlag Dr. Werner Hippe KG, Bonn-Bad Godesberg 1976.
- Elkins, C., *An Approach to the Social Functions of American Science Fiction*, „Science Fiction Studies” 1977, s. 4, nr 3.
- English, J., *Everywhere and Nowhere: The Sociology of Literature After “the Sociology of Literature”*, „New Literary History” 2010, t. 41, nr 2, s. viii.
- Fleming, L., *The American SF Subculture*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.
- Griswold, W. *A Methodological Framework for the Sociology of Culture*, „Sociological Methodology” 1987, t. 17, s. 1–35.
- Griswold, W., *Recent Moves in the Sociology of Literature*, „Annual Review of Sociology” 1993, t. 19, s. 455–467.
- Guillory, J., *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*, University of Chicago Press 1995.
- Gutfeld, D., *Elementy kulturowe w angielsko-polskich przekładach science fiction i fantasy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2012.
- Hałas, E., *Socjologia kulturowa: tradycja i nowe perspektywy*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2009, t. 45, nr 2, s. 195–205.
- Hasselblatt, D., *Reflections from West Germany on the Science-Fiction Market*, przeł. W.B. Fischer, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.
- Jankowicz, G., Marecki, P., Pałęcka, A., Sowa, J., Warczok, T., *Literatura polska po 1989 roku w świetle teorii Pierre’a Bourdieu. Raport z badań*, Korporacja Ha!art, Kraków 2014.
- Jenkins, H., *Interview with Henry Jenkins*, w: red. T. Harrison, S. Projansky, K.A. Ono, E.R. Helford, *Enterprise Zones: Critical Positions on ‘Star Trek’*, Westview, Oxford 1996.

Jeschke, W., 'SF: A Publisher's View', przeł. P. Bruck, D. Suvin, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Lem S., *Fantastyka i futurologia*, Interart, Warszawa 1996, t. I, s. 439.

Levin, A.E., *English-Language SF as a Socio-Cultural Phenomenon*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Łęcki, K., *Inny zapis. „Sekretny dziennik” pisarza jako przedmiot badań socjologicznych. Na przykładzie „Dzienników” Stefana Kisielewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2012.

McDonald, P.D., *British Literary Culture and Publishing Practice, 1880-1914*, Cambridge University Press, 2002.

Milner, A., *Locating Science Fiction*, Liverpool University Press, Liverpool 2012.

Moretti, F., *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for Literary History*, Verso Books 2007 (I wydanie w roku 2005).

Moskowitz, S., *The Immortal Storm. A History of Science Fiction Fandom*, Hyperion Press, Westport, CT 1974 (I wydanie w roku 1954).

Philpotts, M. *Through Thick and Thin: On the Typology and Agency of Literary Journals*, „The International Journal of the Book” 2010, t. 7, nr 4, s. 55–64.

Philpotts, M., Parker, S., *Sinn und Form. The Anatomy of a Literary Journal*, Walter de Gruyter, Berlin – New York 2009.

Siuda, P., *Cierpliwość fana fantastyki. O tym, czy fan to marionetka, czy partyzant*, „Kultura i Społeczeństwo” 2010 t. 54, nr 2, s. 75–91.

Siuda, P. *In Pursuit of Pop Culture: Reception of Pop Culture in the People's Republic of Poland as Opposition to the Political System – Example of the Science Fiction Fandom*, „European Journal of Cultural Studies”

Siuda, P., *Kultury prosumpcji. O niemożności powstania globalnych i ponadpaństwowych społeczności fanów*, Instytut Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012. 2014, t. 17, nr 2, s. 187–208.

Striphas, T., *The Late Age of Print: Everyday Book Culture from Consumerism to Control*, Columbia University Press 2011.

Stetkiewicz, L., *Kulturowi wszystkożercy sięgają po książkę. Czytelnictwo ludyczne jako forma uczestnictwa w kulturze literackiej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2011.

Suvin, D., *Editorial Introduction*, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Stefen, R., *Violence in SF, and Censorship in West Germany*, przeł. G. Hildebrand, „Science Fiction Studies” 1977, t. 4, nr 3.

Thompson, J.B., *Merchants of Culture: The Publishing Business in the Twenty-First Century*, Plume 2012.

Westfahl, G., *Mechanics of Wonder: The Creation of the Idea of Science Fiction*, Liverpool University Press, Liverpool 1999.

The sociology of fantastic literature in Polish and Anglo-Saxon academic circulation

Stanisław Krawczyk

Uniwersytet Warszawski, Polska

The aim of the paper is to present certain ways of studying the social dimension of fantastic literature. The tradition and current state of general sociological literary research in Poland are depicted, with a view to introducing a useful context for research on the fantastic. Then the paper reviews selected works in Polish and English that are helpful in studying the social dimension of fantastic prose (poetry and drama are omitted here, as their role in the broader fantastic field is nothing but marginal).

The sociology of literature in Poland has a long tradition, reaching back at least to the 1930s; yet it has never reached the stage of an institutionalized subdiscipline. The field was at its strongest between the late 1960s and the early 1980s, when researchers from the Institute for Literary Studies at the Polish Academy of Sciences wrote extensively on literary communication, raising sociological issues, too. Literary culture was another important topic of study at that time. Moreover, important texts from abroad were published in translation in journals and anthologies, and some Polish sociologists would participate in literary conferences as well as write papers for literary periodicals. The strictly sociological circulation also included research on literature.

Afterwards the Polish sociology of literature has never acquired a comparable status. Sociologists in particular seldom dealt with literary matters. And while scholars of literature did develop a marked attention to the social dimension of literary texts (as exemplified by numerous studies of gender representations), they did not draw much from world sociology, especially that of the Anglo-Saxon countries. Apart from Pierre Bourdieu it is difficult to name significant contemporary sociologists of literature who would be translated into Polish or at least frequently cited by Polish literary researchers. A slight improvement of this situation is a recent issue of "Second Texts" ("Teksty Drugie") in which Polish versions of a few works on world literature have been made available.

These remarks do not stem from colonial thinking. Rather, they are related to the fact that when there is barely any interest in literature in national sociology, making use of foreign texts is a means of maintaining contact with the current social theory. (On a side note, the said interest may be increasing, as Polish sociologists have lately published several notable works on literature. Time will tell if this can grow into a larger trend).

The section dedicated to Polish studies describes the relevant parts of books by Stanisław Lem, Piotr Siuda, and Dorota Gutfeld. It also takes account of articles by Siuda and Aleksandra Wierzchowska. The review of works in English presents books written by Sam Moskowitz, Andrew Milner, and Gary Westfahl. Articles by Charles Elkins, Albert I. Berger, A.E. Levin, Linda Fleming, Dieter Hasselblatt, Wolfgang Jeschke, and Rudolf Stefen are considered as well.

The works above may roughly be assigned to the following six thematic categories: (1) the relationship of literary pieces to the social order; (2) the hierarchical relations between literatures written in various languages; (3) the capitalist publishing; (4) the relation of prose to criticism, opinion journalism, and non-literary media; (5) the cooperation and conflicts in the subculture of fans; (6) the social and demographic traits of fantastic fiction readers.

As the list shows, there are many ways to study literature—including fantastic literature—without analyzing the works themselves. Useful though such research may be, it does not do justice to the content of literary pieces. Creating and improving methods which involve studying it may be the most important task for the sociology of literature, and for the sociology of fantastic prose, too.

There remains the question of what makes sociological studies of fantastic prose different to similarly oriented research on literature in general. An answer from the literary scholar's perspective quickly comes to mind, pointing to the peculiarity of worlds depicted in fantastic pieces. Another potentially crucial thing to reflect on is fans' self-organization, leading to a rich grassroots literary life and to the mixing of amateur and professional roles.

However, systematic comparisons are needed to determine how unique that self-organization of the fantastic fandom actually is. Certain other communities may turn out not to be so different; the romance fandom in the United States of America, with dozens of conventions each year and an exceptional interest in fan fiction, is one possible example. This

shows that—in the long term—studying the social aspects of fantastic prose requires help not just from literary sociology but also from the sociology of popular literature.

Stanisław Krawczyk, doktorant w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania naukowe: socjologia literatury, socjologia fantastyki, badania nad grami (*game studies*). Najważniejsze artykuły: *Osobowość a uczestnictwo w grach fabularnych. O relacjach między tożsamością, myśleniem narracyjnym i stylem gry* (tekst autorski); *Granice kreatywności. Dyskurs dotyczący postaci typu mary sue w amatorskiej twórczości literackiej a reguły funkcjonowania społeczności fanowskich* (z Piotrem Siudą i Darią Jankowiak).